

A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása

1. A magyar helynevek modern tudományos kutatása lényegében csak a múlt század második felében indult meg. Ezen belül azonban sem a történeti, sem a nyelvészeti, sem a néprajzi oldalról közelítő kutatók nem látták elsőrendű fontosságúnak a helynevek lokalizálását, szoros területhez kötését. A helységnevek, lakott helyek esetében többnyire megelégedtek a topográfiai térképekre való utalással, egyéb földrajzi nevek, határrészek, dűlők, objektumok esetében pedig azzal, hogy jelezték: melyik megye melyik helységének határában található a kérdéses név denotátuma.¹ A régebbi századok térképtelen korára tekintettel ez aligha róható fel; a középkori oklevelek helynévkincsének összegyűjtése, kiadása így is felmérhetetlen értéke névtudományunknak.²

Pesty Frigyes 1864-es országos helynévgyűjtő akciója a községek vezetőségére bízta a névanyag kikérdezését és feljegyzését: érthetően nem kívánhatta meg, hogy mérnöki pontosságú topográfiai térképet mellékeljenek a gyűjteményekhez. Nagy kár, hogy a kataszteri birtokvázlatok lemásolását sem írta elő, pedig igen sok helyen ez már rendelkezésre állt akkor. Gyűjtési utasításában óhajként jelzi csupán: „Mezők, dűlők, szántók, legelők, puszták, rétek, fordulók és hasonló tárgyak neveinél célszerű volna az illető tárgy természetitula j d o n s á g á r ó l rövid megjegyzést tenni, minthogy abból sokszor felvilágosítást vehetni a név értelmére.” Magáról a lokalizálásról az utasítás még kevésbé határozottan intézkedik: „Végre a 7-ik pont alatti helynevek érdekében van, hogy az illető megnevezett tárgynak f e k v é s e is emlegettessék, ti. neveztesse a határos, szomszéd területek.”³ Mondanunk sem kell talán, hogy a beérkezett gyűjtések ebben a tekintetben a legszegényebbek, leghiányosabbak.

Az 1872-ben megindított Magyar Nyelvőr folyóirat tudatosan is programjába iktatta az élő helynevek gyűjtését és publikálását. Közléseinek száma igen tekintélyes, de ezek többsége egyszerű névlista, gyakran minden az objektumra vonatkozó körülmény mellőzésével, lokalizálás nélkül.⁴ Ha e közléseket közelebről szemügyre vesszük, gyakran úgy találjuk, hogy szerzőik egyszerűen kimásolták a már elkészült

¹ Vö.: SZABÓ T. ATTILA, *A magyar helynévkutatás a XIX. században*. Kolozsvár, 1944. passim.

² Vö.: CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I—III., V. Bp., 1890—1913; GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1966.

³ Utasítások a nyomtatott kérdőívén. Szövegét közli: SZABÓ T. A. i. m. 80.

⁴ Vö.: SZABÓ T. A. i. m. 57—9.

kataszteri birtokvázlatokon található elnevezéseket, tehát nem áll mögöttük a szerzők személyes gyűjtőmunkája, helyszíni terepismerete.

A dűlőnevek gyűjtésében a lokalizálás fontosságát a kiváló néprajztudós, *Jankó János* fogalmazta meg és tette módszertani alapkövetelménnyé — legalábbis a maga számára — a múlt század végén. A néprajz felől indulva is sokoldalú a helynévgyűjtés hasznosságára vonatkozó megfogalmazása: „Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és legérdekesebb feladata a községek határneveinek összegyűjtése és azok népies és tudományos magyarázata. Ez elnevezések, nem tekintve azt, hogy összegyűjtésük majd mindenkor j a v í t j a a k a t o n a i t é r k é p f e l v é t e l e k hibás névanyagát, megvilágítják a nemzetiségi és részben a régi birtokjogi viszonyokat; analógiájuk, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatják; új elemekkel felfrissítik a földrajzi műszótárt, valamint gazdagítják a magyar nyelv szókincsét; megengedik oly jelenségek megfigyelését is, melyekről írott történelem nincs, de melyek a népéleti tényezőkben rendkívüli horderejűek; de ezeken kívül az egyes elnevezésekhez a néphit bizonyos, olykor a valónak megfelelő, olykor babonás történeteket fűz, melyeket idővel elfelejt, s minthogy már eddig is sokat felejtett, itt az ideje, hogy a kevés megmaradt anyagot összegyűjtsük.”⁵

Tudjuk, hogy *Jankó* már a terepre való indulás előtt kijegyezte a PESTY-féle gyűjtésből a célba vett helységekre vonatkozó névanyagot, s a helyszínen első dolga volt, hogy a községházán a kataszteri térképről vázlatot készítsen, s az adatközlőktől kikérdezett neveket azon bejelölte sorszámok formájában. „Ebben a munkálatban főszerep... a bírónak és jegyzőnek jutott, akik a térképen is tudtak tájékozódni s rövid gyakorlat után a katonai térképből leolvasható domborzati viszonyok alapján feltett ellenőrző kérdésekkel a nép embereitől mindig meggyőződhettem arról, vajjon a névnek megfelelő számnak jó helyet jelöltek-e ki a bíró és a jegyző.”⁶

Jankó János helynévgyűjtési módszerét fejlesztette tovább századunk húszas-harmincas éveitől az az erdélyi iskola, amelynek megalapozója és vezetője *Szabó T. Attila*. Az ő felfogása szerint a lokalizálás nemcsak írásztal melletti térkép-vázlat-készítésből áll, hanem hozzátartozik a határ bejárása is, melynek során új nevek számainak beírása vagy a korábbi lokalizálás hibáinak kijavítása is fontos feladata a gyűjtőnek. Módszertani alaptételét így fogalmazza meg: „A helynévgyűjtés mindig egy települési egységre (falu, város) vonatkozik, azaz sohasem helyneveket gyűjtünk, hanem egy bizonyos települési egység helyneveinek lehető s s z e s s é g é t. — A gyűjtés megkezdése előtt elkészítjük a kérdéses helység belső területének és határának vázlatos térképét... Lehetőleg minden helynevet számmal kell ellátnunk, és ezt a számot a már előbb említett térkép-vázlatnak arra a helyére kell írunk, amelyikre a kérdéses helynév vonatkozik. Ha valamiképp a helynév helye a térképen nem jelezhető, legalább a jelzett legközelebbi helyhez való viszonyí-

⁵ JANKÓ JÁNOS, *Kalotaszeg magyar népe*. Bp., 1892. 10. (Az én kiemelésem — S. Á.)

⁶ JANKÓ JÁNOS: *Ethnographia* VII. (1890) 41.

tás elengedhetetlen.”⁷ A tanulmányhoz csatlakozó térkép-vázlatok tanúsága szerint gondot kell fordítani a belterület utcahálózatának és vízfolyásainak ábrázolására is, illetőleg a határnevek kiterjedésének jelzésére is. Ez utóbbi a számok mellé húzott nyilakkal érzékeltethető.

Még alaposabban és bővebben fejti ki SZABÓ T. ATTILA a nyelvészetileg és más tudományok számára is hasznosítható gyűjtések módszertani kérdéseit a „Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?” című munkájában⁸, amelyről bátran mondhatjuk, hogy generációk helynévgyűjtési bibliájává lett. E módszer használhatóságát a szerző gyűjtései igazolták.⁹ A topográfiai térképészet hívei bizonyára nem sokra értékelnék ezeket a vázlatokat elnagyoltságuk miatt. Nyelvész gyűjtők is akadtak, akik törekedtek a domborzati viszonyok részletesebb ábrázolására, illetőleg a helynév kiterjedésének több irányba futó nyilakkal való jelzésére.¹⁰ Lényegében Szabó T. Attila eljárását követik az utóbbi évtizedekben kiadott nagy megyei és járási helynévgyűjteményeink is.¹¹ Ezek a domborzat ábrázolásától eltekintenek, de a helységek belterületének utcahálózatát, a külterület vízfolyásait, főbb útvonalait többé-kevésbé következetesen igyekeznek jelölni, hogy így a számjegyekkel megoldott névlokalizálás viszonylag valós értékű legyen. Ilyen módon nemcsak a ma élő helynevekre nézve kapunk eligazítást, hanem lehetővé válik a történeti forrásokból való, ott lokalizálatlan névadatok hozzávetőleges helyének megkeresése is.

2. Az országos helynévgyűjtő mozgalom irányítójaként *Végh József* az 1969-es, második névtudományi konferencián így összegezte a gyűjtés legfőbb követelményeit: „Gyűjtési szempontjaink három legfontosabbika: a névminimum feljegyzése, a nevek morfológiai képeinek pontos visszaadása és a jó lokalizálás... Nagy gondot kell fordítanunk a lokalizálásra. De ne feledjük, és bátran hangoztathatjuk is, hogy gyűjtésünk mindig csak megközelítő pontosságú. A gyűjtő számára a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogyha azt tapasztalja, hogy a kataszteri térképen bejelölt terület nem egyezik meg a népi elnevezés határával... Ha az ellenőrző sem tudja a lokalizálást tisztázni, ne kendőzze el a bajt, hanem jelezze azt.”¹²

Az élőnyelvi valóság névhasználatának a térképes rögzítéssel való ellentmondása szinte minden gyűjtéskor előkerülő probléma. Az országos helynévgyűjtési mozgalom igen kevés térkép anyagát veszi be adattárába: legtöbbször csak a múlt század végi kataszteri színes térkép-vázlatokat, esetleg ezek múlt század közepi előzményeit, az úgynevezett croquis-k neveit, illetőleg a kataszteri térképek újabb, revideált változa-

⁷ SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III.* Bukarest, 1972. 354—5 Vö. *Magyar Nyelv* (1934) XXX, 160. kk.

⁸ SZABÓ T. ATTILA, *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV.* Bukarest, 1980. 251—75. Vö. *Népművelési Füzetek* 4. sz., Cluj, 1938.

⁹ Vö. például: SZABÓ T. ATTILA, *Kalotaszeg helynevei I.* Adatok. Kolozsvár, 1942. 501 l.

¹⁰ Vö. KOVÁCS LÁSZLÓ: *Garbolci helynevek. Magyar Néprajz (1947—49) VI.*, 132—43; SEBESTYÉN ÁRPÁD: *Földrajzi nevek Gacsályból. Acta Univ. Debr. Tom. II.* (1955) 55—69 stb.

¹¹ Vö.: Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964; Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974; Tolna megye földrajzi nevei. Bp., 1981; MEZŐ ANDRÁS, *A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967; Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás.* Bp., 1970 stb.

¹² VÉGH JÓZSEF: *A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései.* In: *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. Bp., 1970. 379.

tainak, meg a falvankénti „tízezres” méretarányú műveleti térképeknek a neveit. A katonai felvételek ritkábban hozzáférhetőek. Közülük a legrészletesebb „huszonöt-ezresek” aránylag sok nevet tartalmaznak, és pontos objektumjelölésük miatt a lokalizálás szempontjából igen értékesek lehetnek. Láttuk azonban már Jankó János fentebb idézett szavaiból, hogy ezek névirata sokszor nem felel meg a helyi népi névhasználatnak. *Szabó T. Attila* is arra figyelmeztet: „Megjegyzendő, hogy a régi katonai térképek helynévanyagában, sőt itt-ott a faluhatárok rajzában is kisebb-nagyobb hibákat kellett megállapítanunk.”¹³

Szabad-e, érdemes-e ilyen körülmények közt a régi térképek névanyagát a modern gyűjtésekbe felvenni? Véleményünk szerint nemcsak érdemes, hanem elengedhetetlenül szükséges is. De pontosan látnunk kell a térképek előnyeit, hátrányait; felhasználásukhoz kellő kritika szükséges. A topográfiai szakirodalom mára már nemcsak a II. József korabeli első katonai felvétel körülményeit — köztük a térképek néviratainak menetét — tisztázta, hanem a második katonai felvétel, illetőleg a kataszteri térképek történetét is.¹⁴ A szakértő topográfus által felvett és megrajzolt régi „földabroszok” a domborzat, a vízrajzi helyzet, az útviszonyok, a településképek, a jelentős tereptárgyak térképi ábrázolásával felmérhetetlen értéket hagytak ránk még akkor is, ha névbeírási eljárás módjuk nem volt kifogástalan. Inkább azon kell csodálkoznunk, hogy a nyelvészeti célú névgyűjtemények nem törekednek nagyobb mértékben arra, hogy az élő nyelvben megragadható nevek mellett nagyobb arányban számba vegyék a régebbi és újabb katonai és kataszteri, nyomtatott és kéziratos térképek névállományát. Ha ezt tennék, sokkal könnyebbé válna az okleveles és más szöveges források helynévanyagának felhasználása is: jelentős részük helyhez rögzíthetővé válnék, illetőleg a domborzati és felhasználási, művelési jelleg segítségével, amelyet a térképek jeleznek, sok név megfejthető lenne.

Azt mondhatjuk tehát: nyelvészeti, névtani szempontból is teljes egészében egyetérthetünk KOMORÓCZY GYÖRGGYEL, aki a Hajdú-Bihar megyei levéltár kéziratos térképeinek kiadása kapcsán rámutatott: kívánatos lenne minden helyi és országos gyűjtemény feltárása, és az egyes helységekre, tájegységekre bárhol fellelhető térképet hozzáférhetővé tenni a kutatás számára. Képzelnék el, milyen sokat nyerhetnénk abból, ha egy-egy terület régi kéziratos és nyomtatott, katonai és kataszteri térképanyagát időrendbe állítva tanulmányozhatnánk. Az összevetések révén nemcsak a felmérések hibái és név-elírásai, hanem a táj folyamatos változásai is szinte plasztikusan rajzolódhatnak ki előttünk.¹⁵ Ezért is örömmel kell üdvözlőnünk minden olyan vállalkozást, amely a kutatás számára bármilyen régi térképanyagot tesz hozzáférhetővé.

3. Térképkészítésünk történetéből tudjuk, hogy a katonai célú topográfiai térképek és a kataszteri célú birtokvázlatok felvételi, megrajzolási és névirati sajátosságai

¹³ Kalotaszeg helynevei. Bevezetés XVIII.

¹⁴ Vö. CSENDES LÁSZLÓ, *Térképhistória. Történelem a térképek tükrében.* Bp., 1980; BENEDEY LÁSZLÓ, *Mikoviny Sámuel megyei térképei I—II.* Bp., 1976.

¹⁵ Hajdú-Bihari kéziratos térképek. Debrecen, 1970.

jelentősen eltérnek egymástól. A katonai célú térképek esetében nem csupán a pontosság követelménye dominál, hanem a terep katonai felhasználhatósága is fontos: az utak minősége, folyók átjárhatósága, a talaj teherbírása esős időben, épületek elhelyezkedése, és a vonatkozási pontul szolgálható tereptárgyak kellően megválogatott sora, a legkönnyebben azonosítható profiladó jelenségek stb. Az ilyen térképekre kerülő helynevekről *ifj. Hőnyi Ede* érdekes utasítás-részletet idéz egy 1903-as német nyelvű kiadványból: „az írások eltakarják és ezáltal érthetlenné teszik a térkép rajzát, tehát a név csak szűkséges rossz a térképben. Ezért jól meg kell fontolni, hogy mely nevek veendőek fel, és melyek az elhagyhatók. Csak a lakosság által használt nevek értékesek a katonák számára. Azok a történelmi elnevezések, dűlőnevek, amelyek a kataszteri térképeken találhatóak, de nem használatosak, a csupán tudományos nevekkel együtt figyelmen kívül hagyandók.”¹⁶

Az ilyen utasítás egyik oldalról növeli a katonai felvételek névanyagának hitelességét, másrészt magyarázza kis számukat, különösen a nagy területet felölölő 1 : 75 000 méretarányú térképek esetében. Ilyenkor a felirat eltolódásának veszélye is nagyobb. A nyelvi hitelességet azonban erősen rontja a múlt századi felvételek esetében, hogy maguk a térképész szakemberek legtöbbször német anyanyelvűek voltak, akik a magyar adatközlők nyelvét nem értve számtalan félrehallást, hibás nyelvi formát írtak a térképekre.¹⁷ Mint *ifj. Hőnyi Ede* rámutat, a későbbi topográfiai felvételi utasítások is számos olyan előírást tartalmaznak, amelyek miatt a térképek feliratai elszakadnak a helyi nyelvi sajátságoktól: magyarosított, irodalmiasított, „javított” formák felírását idézik elő: „A nevek megírásánál elsősorban a hivatalos elnevezéseket kell alkalmazni a helységnevtár, a vasúti és autóbuszmenetrend, a meglévő kisebb és nagyobb méretarányú hivatalos kiadású térképek, irodalmi források, valamint az illetékes szervek (Vízügy, Erdészet stb.) hivatalos nyilvántartásai alapján... A kataszteri térképeken szereplő csonka neveket mindig ki kell egészíteni (pl. *Rét feletti* helyett *Rét feletti dűlő*)”¹⁸.

A fentiek magyarázzák, miért találkozunk még ma is annyi lehetetlen névfelírással topográfiai térképeinken: menetrend-készítő üzemvezetőiségek, vízügyi, erdészeti nyilvántartók aligha képesek kellő nyelvtudományi és történettudományi megítélés alapján nevet adni objektumaiknak, vagy elbírálni a népi elnevezések alkalmas voltát. A kiegészítésre vonatkozó passzus pedig nyelvészeti, névtani szempontból a névhamisításra való kényszerítés.

Remélhetőleg pozitív változást hoz ezen a téren a Kartográfiai Vállalat folyamatban lévő vállalkozása, a Magyarország földrajzinév-tára II. című megyénkénti kiadványsorozata. Ez a különféle térképekről és egyéb forrásokból gyűjtött neveket a helyi tanácsokkal egyeztette. Az egyes kötetek anyagát megvitatta a MÉM Földrajzi-

¹⁶ IFJ. HŐNYI EDE: Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? In. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp., 1970. 350. — az én kiemelésem — S. Á.

¹⁷ Vö. LENDVAY KÁROLY: Régebbi térképeink hibás névrajzának helyesbítése. Térképészeti Közöny 1931. 3. sz.

¹⁸ Vö.: Komplex utasítás az 1 : 10 000 méretarányú topográfiai térképek készítéséhez. AFTH Bp., 1966.

név-bizottságának munkabizottsága. Az egyes megyék névanyagát a kötetek háromféle rendezésben tartalmazzák: egyszerű betűrendben, helységek szerint külön csoportban, illetőleg egy 1 : 150 000 méretarányú térképre vetítve lokalizáltan. A Hajdú-Bihar megyei kötet 1981-ben jelent meg. Anyagának bizonyára nagy hasznát veszi egyebek között a névtudomány is.¹⁹

Mindezekből következik, hogy a topográfiai térképek névfelírásait nyelvészeti célokra csak nagy körültekintéssel, kellő kritikával használhatjuk, és teljes névhűséget még a legújabb felvételektől sem várhatunk: az országos egységesítés érdekében még a legújabb felvételek neveit is irodalmiasították a tájnyelvi formákból. Más természetű, de nem csekélyebb problémákkal találkozunk a kataszteri birtokvázlatok névfelíratainak történetében.

4. Az ország területének kataszteri felmérését II. József rendelte el a földadó kivetésének egységesítéséhez. Az 1786-ból való utasítás kimondta: „Hogy pedig a’ Fundusoknak összeírásában semmi akadály ne légyen, szükséges lesz mindenek előtt a’ Helységekhez tartozandó Fundusokat egyenkint tekintetbe venni, és a’ Földbirtokot Szakaszkra, avagy Darabokra, és Düllőföldekre felosztani. . . Megtörténhetik, hogy egy ilyen Föld-Szakasznak mindeddig nem volt semmi nevezete: Ha úgy? a’ Helységnek akarattya szerint el kell aztat nevezni, hogy bizonyos név alatt fel lehessen írni.”²⁰

Figyelembe véve a vármegyék nemességének felháborodott tiltakozását a megadóztatás ezen előmunkálatai miatt, érthető, hogy minden lehetséges módon késleltették, akadályozták a felmérést végző topográfusokat, akiknek többsége nem is tudott magyarul. „Könnyen elképzelhető — írja *ifj. Hőnyi Ede* —, hogy ennek az utasításnak nyomán hány önkényes névadás történt, illetve a jellegtelen megnevezéseknek milyen mennyisége került a jegyzékekbe. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a XVIII. század térképei nem tükrözik a korabeli nyelvi valóságot.”²¹

Mindenesetre, a négy évi intenzív felmérő munka eredményeit II. József halála után sok helyen megsemmisítették az elvakult megyei nemesek. Csak a későbbi legkiválóbb államférfiak — Marczali Henrik, Széchenyi István, Kazinczy Ferenc, Berzeviczy Gergely és mások — ismerték fel egyebek közt a földmérésben is megmutatkozó haladó gondolatot. Bihar megyében a király halálakor úgy döntöttek, hogy a földmérés iratainak elégetése ne is akárhogy, hanem az akasztófa alatt történjék.²² A szinte véletlenül megmaradt térképezési iratok csak a szabadságharc után, az akkor újra induló kataszteri felmérések idején nyerték el értékelésüket.

Az ekkor és később készült kataszteri térképek névbeírásának problémái más természetűek, mint a korábbi és katonai felmérések esetében láttuk. Ez a térképek céljából és jellegéből következik. E térképek elsődleges célja a települések határának m ű v e l é s i j e l l e g szerinti pontos kimutatása, illetőleg a t u l a j d o n o s o k

¹⁹ Magyarország Földrajzinév-tára II. Hajdú-Bihar megye. Kartográfiai Vállalat Bp., 1981.

²⁰ Idézi: *IFJ. HÖNYI EDE*: i. m. 350.

²¹ *Uő*: uo.

²² *Vő. CSENDES LÁSZLÓ*, i. m. 178.

szerinti megjelölése. A pontos természetföldrajzi ábrázolás mellett tehát fontosabb volt a birtokosok nevének feltüntetése, mint a helyi, népi elnevezések rögzítése. Ezért igen sok olyan felírás került a térképekre, amelyek a nép ajkán egyáltalában nem éltek. Lehetnek ezek a helybeliektől eredő körülírásos helymeghatározások, amelyeket a térképezők név gyanánt fogtak fel és írtak a vázlatra azzal, hogy ezt bizonyára meg is fogják érteni a térkép helyi használói. Az ilyen nevek némelyike talán éppen a kataszteri térképek hivatalos tekintélyénél fogva a községi előljáró-ág közvetítésével el is terjedhetett, valódi névvé is válhatott. Találni a kataszteri térképeken olyan felírásokat, amelyek a térképszerkesztők saját leleményének hatnak: morfológiai szerkezetük nem névszerű, nem a valóság, hanem a térkép látványát közvetíti. Igen gyakoriak az olyan rájegyzések, amelyek nem tulajdonnévi, hanem közszoói objektum-megjelölések voltak a térképezők szándéka szerint is, függetlenül attól, hogy nagy vagy kis kezdőbetűvel írták őket. Ezek tévesztik meg leggyakrabban a nyelvészetileg nem eléggé képzett térképfelhasználókat. Az *Árok, út, Kert után való földek, telek-helyek, urasági földek, úrbéri táblák* és hasonló térképírások az esetek többségében nem földrajzi tulajdonnevek. Megtévesztő túlbuzgóság, ha a régiség iránti lelkesedből a kataszteri térképek minden felírását tulajdonnévként jegyezzük ki. Az ilyeneket csak akkor hagyhatjuk meg névadataink között, ha más, a térképtől független forrásokban is név gyanánt bukkannak elő, tehát névként való korabeli funkcionálásuk igazolható.

A fentiekhez hasonló problémák merülnek fel egyéb kéziratos térképek helynév-anyagának felhasználása során is. A különböző országos és helyi gyűjtőhelyeken található kéziratos térképtípusok közül a helynévkutatókat elsősorban a kisebb területeket, településeket, határrészleteket, birtoktesteket ábrázoló vázlatok érdeklik. Természetesen ezzel nem kívánjuk kétségbe vonni a nagyobb területeket ábrázoló rajzok értékeit, mint például a *Mikoviny Sámuel* megyei térképeié.²³ Ezek elsősorban a települések, templomok, várak és nagyobb kiterjedésű vízrendszerek, erdők, utak stb. szempontjából hasznosíthatók. Az említett kisebb területrajzok viszont a mikrotoponimika felbecsülhetetlen értékei: a részletes természetföldrajzi és tereptárgy-ábrázolás mellett ezek tartalmaznak legnagyobb számban dűlőneveket. Az ilyen kéziratos térképek kiadása egy sor tudománynak nyújt máshonnan meg nem szerezhető tanulságokat. Közzétételük azonban nagy körültekintést kíván. Igazán kielégítőnek csak a hasonmás formában való publikálás tekinthető: ezen az olvasónak, kutatónak módja van a kiadók, szerkesztők, névleírók és kommentálók állításait, olvasatait azonnal ellenőrizni.

Ami a helyneveket illeti, igazán hitelesnek csak a betűhív átírásokat tekinthetjük: hiszen a kéziratos térképek szövege nyelvmeléknek minősül, és a mindenirányú nyelvészeti felhasználás előfeltétele a forrás nyelvi sajátosságainak teljes egészében való tükröztetése. Természetesen ezen kívül megvannak a fentebb már em-

²³ Vö. BENDEFY LÁSZLÓ, i. m.

lített névtani minősítési nehézségek is: állást kell foglalni a felírások köznévi vagy tulajdonnévi minősítésének kérdésében, lokalizálásának helyességében stb.

A kéziratos térképek névállományának nyelvészeti felhasználásáról kevés adalékot találhatunk a nyelvészeti szakirodalomban. Egyik ilyen tanulságos munka éppen a Hajdú-Bihar megyei levéltár térképeiről készült: NYIRKOS ISTVÁN: „Térképeink névtani tanulságairól”²⁴. Következtetéseit több mint száz térkép tanulmányozása alapján a következőkben összegezi. A térképeken gyakran új név adatokat lehet felfedezni az egyéb forrásokból már ismertek mellé. Máskor már ismert névmorfológiáiváltozatát találhatjuk meg, tehát részben eltérő névalakot. Ezek segítségével az egy időben együtt használatos nevek ragadhatók meg, illetőleg segítséget kapunk az egyes változatok időrendi jelentkezésének tisztázásához, esetleg egy terület nevének történeti változásaihoz: rövidüléséhez, bővüléséhez stb. Tanulságosak lehetnek a térképek nevei a helység vagy tájegység földrajzi közneveiben mutatkozó szinonimák használata szempontjából is, éppen úgy, mint a nyelvjárás hangtani és egyéb jelenségeinek bizonyításához. Több — azonos területre vonatkozó — térkép szembeállításával kölcsönösen korrigálhatók az esetleges leírási, lokalizálási vagy ábrázolási hibák is.

5. Annak érzékeltetésére, hogy mennyi és milyen jellegű probléma adódhatik a kéziratos térképek nyelvi anyagának olvasása, értelmezése körül, egy konkrét elemzést kívánunk az alábbiakban bemutatni. *Komoróczy György* szerkesztésében, a Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményeinek első számaként egy rendkívül értékes kötet jelent meg: Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Debrecen, 1972). Megvizsgáltunk ebben egyetlen — hasonmásban is mellékelte — térképet: a rajta olvasható felírásokat szembesítettük a helységnév címszava alatt található kijegyzésekkel. A térkép Hájdu szovát határát ábrázolja 1800-ból, jelzete: SzmT. 18. A következőket tapasztaltuk.

a) A térképről kijegyzett név betűről betűre egyezik a hasonmásban látható formával (a hasonmás a kötet 308—9. lapja közt található; a hozzá tartozó nevek listája a 309—11. lapokon): *Epres, Erdő, Sárándi út, Siska*.

b) Helyesírási, írásmódbeli eltérés van a hasonmásban lévő felírás és a kijegyzett forma közt (elől adom meg a kötet írásformáját, utána dőlt betűvel a hasonmásét):

Debreceni út — *Debreceni út*

Derecskei út — *Deretskei út*

Eklezsia földje — *Eklesia földgye*

Földesi út — *Földefi út*

Hármas laposa — *Hármas lapossa*

Kabai út — *Kabai út, Kabai Út*

Kenderföldek — *Kender földek*

Kishegyes halom — *Kis hegyes Halom*

Kössély — *Kössély*

²⁴ In: Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 89—93.

Nagyhegyes halom — *Nagy Hegyes Halom*

Nagymező — *Nagy Mező*

Sóút — *Só út*

Szérűskert — *Szérűs kert*

Szovát — *Szováth*

Szöröshalom — *Szörös Halom*

Temető sziget — *Temető Sziget*

A fentieket korántsem kívánjuk olvasási hiba gyanánt felróni. Természetes, hogy ahol több forrás anyagát foglalják össze, bizonyos módosítást a terjedelem is megkívánhat. Jelezni kell azonban, hogy mit változtatunk meg az eredeti helyesíráson: nyelvemlékszövegek mai helyesírással való visszaadása akadály a nyelvtudományi feldolgozásnak. Elfedi például azt a nyelvjárási sajáttságot, hogy a harmadik személyű birtokos személyrag előtt mássalhangzó-nyúlás van: *lapossa*, hogy a *föld* valószínűleg *föld* hangzású volt stb.

c) Súlyosabb esetek azok az átírások, amikor torzul a név morfológiai szerkezete. Ilyenkor a nyelvészeti vizsgálatot kifejezetten tévútra vezeti a hibás átszerkesztés:

Báshalom dűlő — *Bás halma*

Ház utáni földek — *Ház után való földek*

Malom laposa — *Malom ut Lapossa*

Mogyorós patak — *Mogyorós*

Nádaskút patak — *Nádas Kút*

Pap rétje folyó — *Pap Réttye, Pap Rétye*

Tekeres folyás — *Tekeres Fojása*

Ürmös patak — *Ürmös (2×)*

Látni való a leíró hibája: gyakran kiegészítette a neveket olyan értelmező elemekkel, amelyek a hasonmáson nem léteznek: *dűlő, patak, folyó*. Ez nyelvészetiileg megengedhetetlen. Máskor szót hagy ki az eredeti leírt formákból, pedig nem mindegy, hogy *Malom laposa* az objektum, vagy a malomhoz vezető út: *Malom ut Lapossa*. Féltő, hogy a felhasználó valamilyen malom után fog kutatni ezen a területen, pedig az út talán a sokadik faluba vivő jeles objektum neve volt. Az is szerkezetmódosítás, ha a birtokos személyragot tesszük ki, vagy hagyjuk el az eredetihez képest. Célzerű végül azt is jelezni, ha egy név többször, esetleg eltérő alakban szerepel a térképen.

d) Még inkább sajnálhatjuk, hogy a kijegyző nem írta ki a térképen található összes nevet, például ezeket:

Bás halma osztása (Nagy terület neveként a *Bás halma* feliratú dombtól északra, a belterület nyugati oldalán).

Deretskei út Szoboszlora (a határ keleti csúcsában).

Helység Kaszállója (Kiírandó, bár valószínű, hogy ebben a formában nem használták tulajdonnév gyanánt.)

Temető (Csak egy terület neveként, valószínűleg tulajdonnév volt, erre vall, hogy több másik névben is szerepel névelemként.)

Temető Sziget osztása (A *Temető Sziget* nevű helytől nyugatra, kiterjedt rész neveként felírva; tulajdonnév volta megvizsgálandó egyéb források alapján.)

Tetőtleni út (A többi utat — helyesen — felvette.)

Érdemes megjegyezni egy ilyen térképnek azokat a felírásait is, amelyek a szomszéd helységek határvonalán szerepelnek azok neveként; hasznosítani esetleg ott lehet őket. Térképünk hasonmásán ilyenek a csupa nagybetűvel, latinositott formában írt alábbiak:

Prædium Köteles (A térkép egyébként a Szováthoz csatlakozó Köteles puszta nevét csak ebben a kifejezésben alkalmazza, az adat tehát fontos.)

Præd(ium) Szentmiklós (délnyugati szomszéd),

Terrenum Deretskeiense (déli szomszéd),

Ter(renum) Földes (szomszéd délnyugaton),

Terrenum Kabaiense (szomszéd nyugaton),

Terrenum Oppidi Szoboszlo (szomszéd északnyugaton),

Tetőtlen (szomszéd délnyugaton).

Nem közli a névlista azokat a „szakasz”-neveket sem, amelyekből hét található a hasonmásban nagy dűlők összefoglaló neveként, nyilvánvalóan ahhoz az utasításhoz igazodva, amelyet fentebb II. József rendeletéből idéztünk. Ezek formája: „*IIdik Szakasz* . . . *VIIIdik Szakasz*”. Az első szakasz nincs felírva, bizonyára azért, mert magát a község belterületét tekintették elsőnek.

e) Az előbbi típus fordítottja az olyan eset, amikor a térképen nem szereplő nevet találunk a térképről kijegyzett név gyanánt a listában:

Kaszáló (A térképen csak a *Helység Kaszállója* van.)

Szőlők (Ilyen felirat egyáltalán nincs a lapon. Ellenben négyszer is szerepel a latin *Vinea* felirat más-más területen. Ez azonban közszoji jellegű megjelölés, helynévként sem a latin szót, sem azok lefordított értelmét nem vehetjük fel biztos névadatként.)

Kálló (A hasonmásban háromszor is szerepel ez a felírás, patakmederszerű hosszanti, víztelen lapályok mellett. Valószínű, hogy nem tulajdonnév értékűek, hanem közszoji megnevezései a szóban forgó objektumoknak, akár a *Vinea*. Így is igen értékes adalékok lehetnek azonban. Nem zárható ki, hogy ugyanaz a szó a *kálló*, amely *Nagykálló* nevében szerepel. A térképről ítélve elképzelhető, hogy a kendermunkálatokkal kapcsolatos kifejezést őrzött meg a felírás: áztatóhely vagy kallózó hely lehetett itt. Megvizsgálandó lenne: él-e a faluban ma is ez a szó, mi a jelentése, szerepel-e helynévként, víznévként stb. A térkép érdeme a figyelem felkeltése.

Végül megemlítem még, hogy egy-két apró betűs felírást a fénykép kicsinyítése és gyengébb minősége miatt nem tudtam kiolvasni; olykor az ékezetek jellege sem biztosan különíthető el. A névlista *Szilvölgy* adata vagy nyomdahiba, vagy hibás olvasat: a hasonmásban kétszer is *Szik Völgy* forma szerepel. Kétséges a *Babos*, *Babós*, *Baboss* pontos olvasata: mindhárom lehetséges.

Külső szemmel nézve talán túlzottnak tűnik az adatok ilyen aprólékos pontosságú kigyűjtése. Meg kell azonban fontolni: egy ilyen értékes forrás csak akkor válik

alkalmassá a mindenirányú feldolgozásra, ha adatait teljes hűséggel adjuk vissza. Különösen fontos a pontosság akkor, ha magát a térképlapot nem tartalmazza a kiadás, csak a róla kijegyzett szöveget. Ilyenkor a hibás adatok kijavításához újabb kutató akcióra van szükség, és megrendülhet a kiadás iránti bizalom.

Természetesen érthető, hogy a szöveget közlő listában a kiadó érzékeltetni akarja, hogy a szóban forgó névadat egy patak, folyó, dűlő stb. ábrázolása mellett szerepel. Az ilyen információt azonban a térképen található szövegtől elkülönítve célszerű tudatni: zárójelben vagy más módon jelezni, mit ábrázol a névvel jelzett részen a térkép. Az ilyen információk válnak igazán értékessé a nevek nyelvtudományi megfjtésekor is. Hadd mutassak be erre néhány példát az adott térkép alapján.

6. Érdekes név Szováton a *Temető sziget*. A térkép jól segíti a magyarázó nyelvész: a falutól északra ábrázolt temető (*Temető*) valóban szigetszerűen folytatódik két nagy patakmeder zacskószerű öblében, a *Kössély* és a *Pap Rétye* között. Elképzelhető, hogy e patakok kiadásakor a Temető és a vele szomszédos magasabb dombhát szigetszerűen emelkedett ki a vízből.

Dokumentum értékű a térkép ábrázolásában a három halom körkörös pontként való ábrázolása (*Kis hegyes Halom, Nagy Hegyes Halom, Bás Halma*). Velük ellentétben a *Szörös Halom* bizonytalanabb ábrázolása — talán alacsonyabb lehetett.

Érdekes, és a nyelvész szakembert első pillanatban meghökkenti a *Hármas Lapossa* név (a második szó a hasonmáson nehezen olvasható). Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a térképet, rájövünk, hogy a *Hármas* szóalak minden bizonnyal főnévi értékben magába sűrítette a „hármast határ” kifejezést: ugyanis itt fut össze a szováti, derecskei és szentmiklósi község határ. Az ilyen „hármast határ” helymegjelölés pedig szinte minden község névanyagában elő szokott fordulni. Térkép nélkül a *Hármas Lapossa* nehezen megfjethető lenne.

Rendkívül nehéz eldönteni egy-egy történeti adat alapján, hogy vajon a felírt forma élt-e tulajdonnévként a lakosság nyelvében vagy sem. Lehetséges, hogy a térképraíró vagy az előljárárság csinált egy területkörülíró kifejezést, amely addig sohasem létezett. De ezeket is célszerű a kétkedés jelzésével felvenni a nevek listájára, annál is inkább, mert nem kizárt, hogy az ilyen nyelvi szerkezetekből — talán éppen hivatalos jellegük, súlyuk következtében — a későbbiek során valódi név válik. Ide sorolnám a térkép ilyen adatait (az utánuk szögletes zárójelben közölt kérdőjellel jelezve a kétséget): *Helység Kaszállója* [?], *Ház után való Földek* [?], *Temető Sziget osztása* [?], *Bás halma osztása* [?] stb.

Fel kell venni a listára, de jelezni kell a kétkedést a *Kálló* (3×) és a *Vinea* (4×) típusú feliratok esetében is. Ha egy felírás több objektum mellett szerepel, gyanús, hogy nem tulajdonnév, hiszen a név alapvető szerepe, hogy egy területet vagy objektumot nevez meg, különít el a többbitől. (Természetesen egészen más kérdés az, amit a táblákból összerakható kataszteri térképek esetében szoktunk találni, hogy a más-más térképkartonon megismétlik a nagyobb, átmenő dűlők elnevezését.) A nevek többszöri előfordulását, esetleg eltérő írásmódját jelezni kell: például esetünkben az

utak vagy hosszú vízfolyások mellett találhatóak ilyenek: *Ürmös* (2×), *Kabai út*, *Kabai Út*, *Pap Rétye*, *Pap Rétye*.

Nagy segítséget jelenthet a nevek megfejtéséhez, ezért nem mondhatunk le arról, hogy esetenként utaljunk a térkép ábrázolásának jellegére. A *Siska* mellé jelezni kellene: mélyedés-szerű hely beírása. A *Kálló* beírások mindig patakmeder-darabok területén jelennek meg. A *Vinea* feliratok dombszerű, jól körülhatárolt, talán bekerített területeken látszanak. Itt azt is jó megjegyezni, hogy a négy szőlőskert közül kettő a faluból az északi oldalon, a temető felé vezető út két oldalán terül el, a harmadik a belterülettől nyugatra, a negyedik, a legnagyobb, délre. A *Szik Völgy* (a fénykép alapján nehezen olvasható, nem zárható ki a *Szék Völgy* olvasat sem!) szintén mederdarab ábrázoláson olvasható mindkét esetben. A *Tekeres Fojása* elnevezés okát is készen kínálja a térkép, amikor a szinte görcsösen kanyargó medret ábrázolja, amint kígyószerűen *tekergőzik*.

7. Látni való, hogy a kéziratos térképek névanyaga kincset ér a tudomány számára. De csak akkor, ha maximális hűséggel adjuk vissza nemcsak a szöveget, hanem a rajzot is: jelezve — ahol ennek szerepe lehet — a terület, az elnevezett objektum pontos helyét és közelebbi minőségét is.

Az élő földrajzi nevek országos összegyűjtése ugyan még nem bevégzett munka, de már most gondolkoznunk kell azon, hogy következő lépésként érdemes lenne az országos és egyéb levéltárakban, telekkönyvi hivatalokban, múzeumokban, családi levéltárakban, vízügyi intézményekben, ármentesítő társulatok anyagában stb. meghúzódo kéziratos térképek helynévkincsét célszerű formában a kutatás rendelkezésére bocsátani. Ezeknek az adatoknak az okleveles feljegyzésekkel szemben óriási előnyük, hogy területhez rögzítve, lokalizálva adják a neveket, jelölik a felszíni formákat, gyakran a művelési jelleget is. Általuk történeti távlatba állíthatók az élő nevek, nyomon követhető a határhasználat változásának folyamata, összevetésükkel korrigálható az egyes nevek írásmódja is.

A honismereti mozgalom aktivistái, illetőleg a mögöttük álló szervek rengeteget tehetnek ezen a téren is. De fenyeget egy súlyos gond: azzal a tetszetős érveléssel, hogy a mozgalomban dolgozók nem szakemberek, helyenként átírják, egyszerűsítik a régi források anyagát; így a kéziratos térképek neveit helyesírásiilag modernizálják, szerkesztileg megváltoztatják. Ez megengedhetetlen. A betűhív adatközlés semmi zavart sem okozhat, ha köznyelvi formájú címszó után közöljük őket. Ilyen módon még a nyelvi műveltség, a régi írásmódok, nyelvjárási és egyéb sajátosságok is megismerhetőkké válnak az érdeklődők számára. Közoktatásunk éppen az új tantervekben vezette be a nyelv történeti változásaival kapcsolatos ismeretek középiskolai oktatását — helyesen, mert hovatovább oda jutottunk, hogy legnagyobb íróink, költőink és tudósaink nevét sem voltak képesek kiejteni fiataljaink.

Korántsem kívánjuk azt állítani, hogy kulturális mozgalmi célokra minden régi, művelődéstörténeti forrást a szaktudományok módszere szerint kell kiadni: a népszerűsítésnek, magyarrá fordításnak, rövidítésnek, olvasmányosításnak stb. megvan a létjogosultsága. A kéziratos térképek szövegének, névanyagának átírására azonban

ez nem vonatkozik. Nem fogadhatjuk el azt a tetszetős érvet sem, hogy a szakember úgylis visszamegy az eredeti forráshoz, maga veszi kezébe a térképlapokat. Egy-egy megye esetében a kéziratos térképek száma elérheti vagy meghaladhatja az ezer darabot is. Nem vagyunk, s még sokáig aligha leszünk abban a helyzetben, hogy ezt a névkincset kétszer tegyük közzé: egyszer mozgalmi keretekben átírva, egyszer pedig a szaktudomány számára is használhatóan. Az átírt, laicizált névközlések a honismereti mozgalom lebecsüléséről tanúskodnának, pedig az eddigi megyei helynévgyűjtemények éppen azt tanúsítják, hogy nem szakember önkéntes munkatársakkal is lehet teljes tudományos értékű történeti és élőnyelvi helynévadattárakat összeállítani. Erre a színvonalra a jövőben is vigyáznunk kell.

Az elmúlt időszakban örvedetesen megszapordtak az egy-egy községre, városra, területre vonatkozó helytörténeti monográfiák, üzem- és intézménytörténeti kiadványok. Sokukban találni nyelvészeti, névtani, nyelvjárási tanulmányt is, gyakran értékes történeti források adataival. Szaktudományunknak segítenie, támogatnia, s ha szükséges, bírálnia kell ezeket a műveket, hogy bennük maradandó értékeket kapjon örökbe az utókor.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Die Nutzbarmachung der handschriftlichen Landkarten in der Namenlehre

Zur Darstellung der in der lebendigen Sprache existierenden Ortsnamenstruktur einer Gemeinde, einer Stadt oder einer Landschaft sind auch die Ortsnamen außerordentlich nützlich, die auf alten, handschriftlichen oder gedruckten Landkarten zu finden sind. Mit ihrer Hilfe werden auch Namen erklärbar, deren Bedeutung für die heute Lebenden schon verblaßt ist. Die Namensaufschriften der alten Landkarten sind aber oft morphologisch nicht authentisch: sie können nicht dem sprechenden Kollektiv, sondern dem Kartenzeichner zugeschrieben werden. Ihr großer Wert liegt aber darin, daß sie die Namen lokalisieren, mit der Oberfläche in Verbindung bringen und im allgemeinen die Terrainformen, die Wasserläufe, die Pflanzenwelt und den Anbaucharakter des Gebietes darstellen. Das gibt von selbst dem heutigen Forscher die Möglichkeit, die Ortsnamen zu erklären.

Das Ortsnamenmaterial der alten Landkarten — besonders das der ein kleineres Gebiet darstellenden, die Flur eines Dorfes aufzeigenden und einen Besitz umreißen- den Zeichnungen — muß man mit großer Vorsicht behandeln. Sie müssen als Sprachdenkmäler betrachtet und dementsprechend in der besten, buchstabentreuen Umschrift vermittelt werden. Die Veränderung ihrer morphologischen Struktur oder die Modernisierung ihrer Rechtschreibung ist ein großer Fehler, weil er die Forscher irreführen kann.

Die Studie veranschaulicht neben den theoretischen Beziehungen durch konkrete Beispiele, welche Fehler gewöhnlich durch die Veröffentlichungen begangen werden, die das Namenmaterial der alten Landkarten publizieren.

Á. SEBESTYÉN

